

**Ірина Манузіна,**

студентка 5 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **Г. М. Доброльожа,**

кандидат філологічних наук, доцент.

## **НАЗВИ СОМАТИЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

### **(Характеристика фразеологізмів із соматичним компонентом зуби)**

*У статті проаналізовано фразеологічні одиниці із соматизмом зуби, визначено критерії розподілу фразеологізмів з цим компонентом, з'ясовано особливості їхнього функціонування і вживання.*

Абсолютна більшість українських фразеологічних одиниць мають у своїй структурі етноконцепт, що передає увесь комплекс культурно зумовлених понять про предмет, явище, ознаку в певній культурі. На думку багатьох сучасних фразеологів (В. Ужченка, О. Селіванової), в українській фразеології найбільший кількісний сегмент займають вислови із компонентами-соматизмами [3, с. 206].

Соматизм – це будь-яка значуща ознака, положення або рух особи і всього тіла людини, тобто термін, що охоплює всі форми однієї з невербальних мов – соматичної мови, яка включає жести, міміку, пози, вирази обличчя і різноманітні симптоми душевних рухів і станів.

Причиною постійної уваги до соматизмів є той факт, що процес усвідомлення себе серед навколишньої дійсності і визначення себе як особистості людина почала з відчуттів, що виникають безпосередньо через органи чуття і частини власного тіла. Людське тіло виявилось одним із найдоступніших для спостереження і вивчення об'єктом, і слова, що позначають частини тіла людини, так само давні, як і сама людська свідомість [1, с. 9].

За допомогою цих «інструментів» пізнання людина почала орієнтуватися в просторі і в часі, виражаючи своє ставлення до світу. Еталоном просторової орієнтації людини є анатомічна орієнтація її тіла: передня частина – та, де розташовані органи чуття, органи зору; задня сторона – сторона спини, що відображає структурний асиметризм людського тіла.

Назви частин тіла – це найдавніший пласт лексики, що безпосередньо пов'язаний з функціональними сторонами людського буття і відображає культурно-антропологічні особливості індивідів, що належать до тих або інших мовних співтовариств. Така лексика називається соматичною, тобто з її допомогою номінуються частини тіла людини. Група соматичної лексики стосується основного словникового фонду, який складався протягом тривалого часу і який відображає не тільки знання носіїв мови про навколишній світ, але і їхнє уявлення про себе і про свій організм. Для соматизмів характерні стійкість, висока частотність уживання і, як наслідок, – розгалужена семантична структура. Широкі зв'язки соматизмів із реаліями навколишнього світу, в основі яких лежить принцип антропоморфізму, породжують умови для символізування функцій різних частин тіла, для утворення складної системи переносних значень лексем цієї групи і сприяють фразеологізації соматичних словосполучень [4, с. 140].

В соматичній фразеології вживаються найменування частин тіла, з функціями яких людина стикається повсякденно. Від важливості і функцій певних органів або частин тіла залежить кількість і тематична варіативність груп фразеологічних одиниць, що включають відповідні соматизми.

Своєрідною особливістю фразеологізмів слід вважати їхню здатність передавати прояви духовного і матеріального життя за допомогою слів-компонентів, які позначають фізичні, матеріальні процеси, властивості, стани, що сприймаються зором, слухом, оскільки це доступно кожній здоровій людині – саме такими маркерами і є слова-соматизми [2, с. 39].

У статті проаналізовано фразеологізми із соматичним компонентом, зафіксовані у «Фразеологічному словнику української мови» В. Ужченка і Д. Ужченка (Ужч ФСУМ) та у «Фразеологічному словнику української мови», який уклали В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. (ФСУМ). Зроблено спробу проаналізувати фразеологічні одиниці з соматичним компонентом зуб, з'ясувати структуру фразеологізмів, пояснити причини появи фразеологічних одиниць, особливості семантики.

Зуби – це кісткові утворення у ротовій порожнині людини та багатьох хребетних тварин, призначені для схоплювання, кусання й подрібнення їжі, а

також для захисту (СУМ, III, с. 724). Це частина жувальномовного апарату, що є комплексом анатомічно й функціонально пов'язаних органів, які беруть участь у жуванні, голосоутворенні та артикуляції.

Через незрозумілі причини *зуби* часто набувають символічного змісту щодо життєвої сили, народження дітей. Здавна існує прикмета, що перший зуб дитини, який при випадінні не торкнувся землі, запобігає хворобам. В античних міфах з посіяних зубів дракона виростили із землі озброєні воїни. Також *зуби* мали «окультурне значення», наприклад, північноафриканські християни знущалися над оскаленими ідолами. У деяких примітивних обрядах проковтування власного попередньо видаленого зуба як найміцнішої частини тіла символізує смерть і відродження. У міфології балтійських слов'ян блискання білих іклів величезного вепра, що виникає з морських глибин, попереджає про біду.

З давніх часів людство боялося дикого звіра, адже той на полюванні, у залякуванні чи навіть для самозахисту скалить *зуби* (ікла), наганяючи страх на жертву чи нападника. Вишкіритись, показати *зуби* у фразеології асоціюється саме із тваринним оскалом, тому означає готовність до захисту, нападу, а також ворожість.

*Зуби* як складова ротової порожнини активно задіяні у процесі поглинання їжі, тому певна кількість фразеологічних одиниць із соматичним компонентом *зуб* (*зуби*) пов'язується саме з цим процесом.

Організм людини, коли вона потерпає від низької температури чи лякається чого-небудь, має таку фізіологічну особливість як *цокотіння зубами* від тремтіння. Аналізуючи увесь спектр значень, фразеологізми із соматизмом *зуб* можна розділити на певні тематичні групи.

Фразеологічні одиниці із структурним компонентом *зуб* мають надзвичайно широку семантику фізіологічного та морального спрямування:

1. динамічні процеси: 'сміятися (посміхатися)': *вишкірити зуби*; *продавати зуби*; *скалити зуби*; *сушити зуби*; *торгувати зубами*; *валити зуби*; *щирити зуби*; 'говорити': *цідити (процідити) крізь зуби*; *у зубах в'язнути*;

2. інтелектуальний рівень: ‘досвідчений’: *зуби з’їсти (проїсти)*; ‘вправний’: *по зубах*; ‘добре знати’: *вивчити на зубок*;
3. моральні якості: ‘цінничий’: *зубами на світі жити*; ‘насміхатися’: *продавати зуби*; ‘мстивий’: *зуб за зуб*; ‘наполегливий’: *зціпивши зуби*; ‘злий’: *гострити (точити) / нагострити (наточити) зуби (зуба)*; *мати зуб (зуба)*; *показати / показувати зуби*; ‘улесливий’: *дивитися в зуби*; ‘невмілий’: *не по зубах*; ‘пліткувати’: *брати / взяти на зуби*; ‘п’яний’: *хоч зуби вибери (повибирай)*;
4. фізіологічні процеси: ‘заговорювати’: *замовляти / замовити зуби*; ‘мовчати’: *держати язик за зубами*; ‘голодувати’: *і на зуб нічого покласти*; *класти (кидати) / покласти (закинути) зуби на полицю*; ‘мерзнути’: *зуб на зуб не попадає*; *цокотіти (ляскати) зубами*; *кувати вухналі зубами*;
5. фортунальна сфера: ‘не пощастило (не вийшло)’: *ламати / поламати зуби*;
6. абстрактні поняття: ‘аніскільки’: *ні [ані] в зуб (ногою)*; ‘добре’: *на зубок*; ‘неохоче’: *крізь зуби*; ‘повністю’: *до зубів*.

Певна частина фразеологічних одиниць мають багатозначний характер, оскільки їхня семантика визначається тільки у контексті: *гострити (точити) / нагострити (наточити) зуби (зуба)* 1. ‘прагнути заподіяти кому-небудь прикість, шкоду’; 2. ‘посягати на кого-небудь, що-небудь’; *замовляти / замовити зуби* 1. ‘відвертати увагу кого-небудь від чогось, переводити розмову на щось інше’; 2. ‘вводити в оману, дурити когось’.

Серед фразеологізмів зустрічаються також запозичення: *до зубів* – з франц. *être armé jusqu’aux dents*; з нім. *bis auf die Zähne bewaffnet sein* – *зуби теж були зброєю*. Вираз біблійного походження *зуб за зуб* виступає як формула помсти і має значення ‘відповідати за заподіяну образу, кривду тим самим’.

Фразеологічний корпус із компонентом *зуб* має найрізноманітнішу структуру: поєднання службового та самостійного слів (*на зубок*; *до зубів*; *крізь зуби*), різнотипні сполучення слів (*цідити крізь зуби*; *дивитися в зуби*; *зціпивши зуби*), різнотипні речення (*Покласти зуби на полицю*; *Зуб на зуб не попадає*).

Отже, проаналізовані фразеологізми із соматичним компонентом *зуб* характеризують моральні аспекти, вади характеру, фізіологічні потреби людини, а також сферу абстрактних явищ. Стійкі сполучення із соматичним компонентом

зуб (зуби) здебільшого позначають мовленнєву діяльність людини. Тому найбільшу групу складають фразеологічні одиниці з поданим компонентом, які несуть у собі значення 'говорити' або 'мовчати': *брати / взяти на зуби* 'обирати кого-небудь об'єктом пересудів, пліток'; *держати язик за зубами* 'бути обачним, стриманим у розмовах, мовчати'; *замовляти / замовити зуби* 'відвертати увагу кого-небудь від чогось, переводити розмову на щось інше, вводити в оману, дурити когось'; *цідити (процідити) крізь зуби* 'говорити невиразно, ледве розтуляючи рот'. Метафоризація інших сталих виразів модифікує це загальне значення і пристосовує його до певної позиції в контексті.

Також активними, функціональними є фразеологізми з компонентом *зуб*, що мають сему 'їсти': *зуби на мисник (полицю) покласти; на зуб покласти; на зуб нічого покласти*. Класичними фразеологізмами також стали вирази, які передають семантику фізіологічного стану холоду або психічного стану страху: *цокотіти (стукати) зубами*. Досить часто фразеологічні одиниці з компонентом *зуби* характеризують емоційну сферу особи: *торгувати зубами* 'сміятися'; *підняти на зубки* 'глузувати'. Найменшу групу складають фразеологічні одиниці на позначення абстрактних понять: *вчепитися зубами* 'міцно'; *через зуби* 'неохоче'.

Насамкінець варто зазначити, що фразеологізми із структурним компонентом соматизмом *зуб* становлять значний кількісний шар фразеології, вони допомагають усвідомити витоки етносвідомості українця, особливості його світобачення.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Богус З. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты: дис. канд. филол. наук. – Майкоп, 2006. – 222 с.
2. Демський М. Дієслівна фразеологія з двопозиційним оточенням в українській мові. – Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 38-41.
3. Добролюба Г. Концепт *око* як відображення української етносвідомості і світобачення. – Фразеологія і мовна гра // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, 25 (3). – 2012. – С. 205-210.

4. Семушина Е. Сопоставительный анализ фразеологических единиц и сложных слов, семантически ориентированных на характер человека, в английском и русском языках: дис. канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 232 с.

#### **СПИСОК СКОРОЧЕНИХ ДЖЕРЕЛ**

- Ужч ФСУМ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
- ФСУМ Фразеологічний словник української мови: В 2-х т. / Уклад. В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
- СУМ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.